

ADRIAN ZAORSKI¹

Toga sędziowska, czyli o wpływie estetyki stroju urzędowego sędziego na cnoty sędziowskie²

Wpłynął: 8.07.2024. Akceptacja: 28.09.2024

Abstrakt

Niniejszy artykuł podejmuje zagadnienie stroju urzędowego sędziego. Cele autora to: po pierwsze, pokazanie możliwości pozytywnej argumentacji za jego wykorzystaniem w perspektywie proponowanej przez estetykę codzienności oraz jurysprudencej cnót oraz, po drugie, zarysowanie obszaru, gdzie możliwe jest zastosowanie czwartego ujęcia estetyki prawa. Artykuł rozpoczyna się od analizy obecnej regulacji stroju urzędowego sędziego, wraz z propozycjami wysnuwanymi na gruncie nauki prawa w zakresie jej uzasadnienia. Następnie, w kolejnych częściach przedstawione zostają założenia teoretyczne estetyki prawa, cnót sędziowskich oraz sposobu, w jaki moralność i estetyka łączą się w zakresie cnót. Na tej podstawie sformułowana zostaje możliwa argumentacja za korzystaniem z „tóg sędziowskich”. W ramach podsumowania zarysowane zostają wnioski z przedstawionych analiz oraz dalsze możliwe kroki dotyczące analizy stroju urzędowego sędziego.

Słowa kluczowe: estetyka prawa, estetyka codzienności, jurysprudencja cnót, toga sędziowska.

¹ Adrian Zaorski – Szkoła Doktorska przy Wydziale Prawa i Administracji, Uniwersytet Gdański (Polska); e mail: adrian.zaorski@phdstud.ug.edu.pl; ORCID: 0000-0001-8969-2258.

² Badania wykorzystane w artykule nie zostały sfinansowane przez żadną instytucję.

ADRIAN ZAORSKI

Judges' Robes, or about influencing judicial virtues through an aesthetics of official attire³

Abstract

This article takes up the issue of the judge's official attire, with the aim of: first, showing the possibility of a positive argument for its use in the perspective proposed by the aesthetics of everyday life and the jurisprudence of virtue, and second, outlining the area where it is possible to apply a fourth view of the aesthetics of law. The article begins with an analysis of the current regulation of a judge's official dress, along with the proposals put forward by legal science for its justification. Then, in the following sections, the theoretical assumptions of legal aesthetics, judicial virtues and how morality and aesthetics are combined in the field of virtues are presented. On this basis, a possible argumentation for using "judicial toga" is formulated. In the last part, the conclusions of the presented analyses are outlined, as well as further possible steps regarding analysing a judge's official attire.

Keywords: Aesthetics of law, everyday aesthetics, virtue jurisprudence, judicial robe.

³ The research in this article has not been supported financially by any institution.

Wstęp

We współczesnej nauce prawa można zauważyć znaczący wzrost zainteresowania badaniem związków prawa i estetyki. Zapomniany do niedawna nurt estetyki prawa pozwala na zajęcie stanowiska teoretycznego, rzucającego nowe światło na utarte problemy poruszane w ramach dogmatyki, teorii czy filozofii prawa. Celem niniejszego artykułu jest zastosowanie estetyki prawa, w szczególności w perspektywie nurtu estetyki codzienności i jurysprudencji cnot, aby sformułować uzasadnienie stosowania strojów urzędowych przez sędziów. Zamiar stojący za tym zadaniem jest dwojaki. Po pierwsze, pozwala ono na utworzenie nowej perspektywy na konkretną kwestię prawną, pokazując w ten sposób, że racje stojące za „togą” sędziowską są głębsze niż tradycja czy jej symbolika. W szczególności, w ramach artykułu podjęta zostaje próba pokazania, że możliwe jest stworzenie opartej na literaturze filozoficznej argumentacji za korzystaniem ze stroju urzędowego przez sędziów. Po drugie, stanowi ono obszar, gdzie możliwe jest pokazanie, w jaki sposób to, co estetyczne, stanowi narzędzie prawne. W tym zakresie uwaga skupiać się będzie na wpływie estetyki stroju urzędowego sędziego na sędziów oraz innych uczestników postępowania. Innymi słowy, celem niniejszej pracy jest sformułowanie argumentu za stosowaniem togi sędziowskiej poprzez przedstawienie możliwej relacji łączącej strój urzędowy sędziego oraz cnoty sędziowskie w nowym świetle.

Artykuł rozpoczyna analiza regulacji stroju urzędowego sędziego, wraz ze wstępnym przedstawieniem przyjmowanych racji za jej wprowadzeniem oraz argumentów przeciwko. W następnych dwóch częściach autor skupia się na ogólnym przybliżeniu nurtu estetyki prawa oraz w dalszej kolejności etyki cnot. Część piąta artykułu dotyczy pokazania możliwej relacji pomiędzy tymi dwoma obszarami poprzez cnoty i ich estetyczny wymiar. Na tej podstawie, w ostatniej części, analizie zostają poddane racje za przyjęciem stroju urzędowego sędziego. W ramach podsumowania wskazane zostają dalsze możliwości rozwoju badań w tym obszarze.

Strój urzędowy sędziego

Zagadnienie stroju urzędowego sędziego zostało uregulowane przez ustawodawcę w art. 84 Ustawa z dnia 27 lipca 2001 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych (t.j. Dz.U. z 2024 r., poz. 334 z późn. zm.; dalej PUSP). Zgodnie z treścią § 1 przytoczonej

regulacji sędzia na rozprawie oraz posiedzeniu z udziałem stron, które odbywa się w budynku sądu, zobowiązany jest do używania stroju urzędowego. Następnie, zostaje on przez ustawodawcę zdefiniowany jako toga, a wobec sędziego przewodniczącego również łańcuch z wizerunkiem orła oraz wprowadzona zostaje fakultatywna możliwość odejścia od stosowania stroju urzędowego przy przesłuchaniu małoletniego. Z kolei art. 84 § 2 PUSP przewiduje kompetencje do ustalenia wzoru stroju urzędowego sędziego przez Ministra Sprawiedliwości przy pomocy rozporządzenia, po zasięgnięciu opinii Krajowej Rady Sądownictwa. Co więcej, przewidziany wzór ma, zgodnie z wskazanym przepisem, uwzględniać „uroczysty charakter stroju, odpowiedni dla powagi sądu i utrwalonej tradycji”.

Minister sprawiedliwości Rozporządzeniem Ministra Sprawiedliwości w sprawie stroju urzędowego sędziów z dnia 14 października 2011 r. (Dz.U. Nr 225, poz. 1354) określił wzór stroju urzędowego sędziego, opis części którego znajduje się w załącznikach do rozporządzenia: toga w załączniku nr 1 oraz łańcuch z wizerunkiem orła w załączniku nr 2. Oba załączniki składają się z dwóch części, w postaci wzoru oraz jego szczegółowego opisu. Podkreślić należy, że treść obu załączników pozostaje taka sama, pomijając zmiany o charakterze redakcyjnym, jak w korespondujących treściach załączników poprzedniego rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości regulującego tę kwestię, tj.: rozporządzenie z dnia 2007 oraz jeszcze wcześniejszego rozporządzenia z dnia 1987, względem którego jedyną różnicą jest odejście od liter PRL na rzecz RP w łańcuchu z wizerunkiem orła. Wraz z wydaniem rozporządzenia z dnia 14 października 2011 r. postanowiono również odejść od wymogu stosowania biretów przez sędziego – w związku z tym rozporządzenie ma tylko dwa załączniki, w przeciwieństwie do rozporządzeń z 2007 oraz 1987 r., które mają dodatkowy załącznik regulujący wygląd biretu. Strój urzędowy sędziego nie pozostawał w związku z tym monolityczny i nawet w ostatnich latach podlegał zmianom w postaci pozbycia się nakrycia głowy.

Reasumując powyższe uwagi, zaznaczyć należy, że regulacja stroju urzędowego sędziego ma charakter kompleksowy. Kwestią, która może się nasuwać w sposób naturalny, jest cel takiej regulacji. Dotychczasowe rozważania w nauce prawa ograniczały się do udzielania odpowiedzi na to pytanie w formie akcydentalnej. Na pierwszym miejscu wskazuje się na symboliczny wymiar elementu urzędowego stroju sędziowskiego w postaci togi, wynikający z jego historycznej tradycji⁴. Po drugie, piśmiennictwo łączy go z powagą sądu⁵, a więc i wpływem na uczestników

⁴ Tak też: O. Krawczuk, I Ostaszczuk, *Toga sędziowska jako element symboliki sądowej*, „Kwartalnik Krajowej Szkoły Sądownictwa i Prokuratury” 2021, 3(43); J.K. Żmijewska, *Toga: symbol statusu społeczno-politycznego i religijnego w świecie rzymskim*, Poznań, 2010.

⁵ M. Laskowski, *Powaga sądu*, „Themis Polska Nowa” 2013, 5(3), s. 64.

postępowania poprzez intuicyjne podkreślenie jego roli⁶. Odpowiedzi te jednak mają skrótowy charakter oraz przeważnie wprowadzone są obok głównego wywodu. Co więcej, w ramach debat filozoficzno-prawnych podnoszone są argumenty przeciwko utrzymywaniu stroju urzędowego sędziów.

W myśli anglosaskiej stanowisko takie przyjmował Jerome Frank⁷ – reprezentant amerykańskiego realizmu prawniczego⁸. Podnosił on szereg argumentów przeciwko korzystaniu z togi sędziowskiej. Po pierwsze, toga sędziowska jest dla niego anachronizmem⁹. Współcześnie, w drodze analogii można wskazać na praktykę pełnomocników profesjonalnych, którzy, tak jak sędziowie, zobligowani są do noszenia odpowiedniego stroju w czasie trwania rozpraw zdalnych. Jolanta Jabłońska-Bonca, powołując się między innymi na ten fakt, wskazuje na istotne zmiany w „tradycyjnych rytuałach sądowych, normach zachowań” ze względu na rozwój systemów wirtualnych¹⁰. Po drugie, J. Frank powołuje się na negatywny wpływ psychologiczny na podsądnych oraz na samych sędziów¹¹. Ma to być związane z „aurą podniosłości”, która wprowadza „nieracjonalną atmosferę”, która wpływa zarówno na postępowanie sędziów, jak i innych uczestników¹². Może to wynikać z dystansu władzy pomiędzy sędziami a innymi uczestnikami, który jest kreowany m.in. poprzez strój urzędowy¹³.

Powyższe argumenty są możliwe do odparcia poprzez wskazanie pozytywnych racji i celu stojącego za przyjęciem takiej regulacji. Jednak przed przejściem do próby udzielenia bardziej wyczerpującej odpowiedzi na pytanie o cel stroju urzędowego sędziego należy przybliżyć bardziej ogólnie związek prawa i estetyki.

Prawo i estetyka

Nurt estetyki prawa często określany jest jako „zapomniany członek filozofii prawa”¹⁴, ze względu na powstałe poniewczasie zainteresowanie tym obszarem badawczym. Udział we wznowieniu zainteresowania tym nurtem, na gruncie współczesnej

⁶ W. Świerczyńska-Głownia, *Komunikowanie z perspektywy sali sądowej*, Nowy Targ/Kraków 2019, s. 148.

⁷ Zob.: J. Frank, *Cult of the Robe* [w:] *idem, Courts on trial; myth and reality in American justice*, Princeton 1979.

⁸ M. Stępień, *Frank*, Sopot 2018.

⁹ R.A. Kessler, *The Psychological Effects of The Judicial Robe*, „American Imago” 1962, 19(1).

¹⁰ J. Jabłońska-Bonca, *Wejście do sali rozpraw. Analiza porównawcza norm zachowania uczestników rozprawy zdalnej i tradycyjne*, „Prawo i Wiadomości” 2023, 45(2), s. 102–103.

¹¹ R.A. Kessler, *The Psychological...*

¹² *Ibidem*.

¹³ M. Dudek, M. Stępień, *Courtroom Power Distance Dynamics*, Cham 2021.

¹⁴ J. Zajadło, *Estetyka – zapomniany piąty członek filozofii prawa*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjalny” 2016, 78(4).

polskiej filozofii prawa, miały w szczególności prace Jerzego Zajadło oraz Kamila Zeidlera¹⁵. Ten ostatni autor wyróżnił trzy sposoby ujęcia estetyki i prawa. Po pierwsze, jest to ujęcie wewnętrzne estetyki prawa. W tym zakresie prawo staje się przedmiotem badań estetycznych jako nośnik wartości estetycznych¹⁶. Po drugie, jest to kwestia ujęcia zewnętrznego estetyki prawa, gdzie przedmiotem badań zamiast prawa, stają się inne niż prawo wytwory kultury¹⁷. Pośród nich poszukiwane są te, które zawierają motywy, inspirację tudzież symbolikę odnoszącą się do prawa. Trzecim ujęciem relacji między prawem i estetyzacją jest uznanie prawa jako narzędzia estetyzacji¹⁸. W tym zakresie prawo wpływa na procesy estetyzacji, zmieniając normy estetyczne.

Obok wymienionych ujęć możliwe jest wyróżnienie czwartego ujęcia, gdzie estetyka staje się narzędziem do osiągnięcia celów prawnych. Powołać się można przy tym na przykład ostrzeżeń mieszanych na opakowaniach wyrobów tytoniowych, jako mających głównie performatywny charakter skupiony na wywołaniu w konsumencie konkretnego doświadczenia estetycznego¹⁹. Głównym celem takiego ostrzeżenia nie jest więc konkretny komunikat, a estetyczny element jest w ten sposób potraktowany jako narzędzie wpływu na adresata prawa.

Jedną z inspiracji dla czwartego ujęcia estetyki prawa stanowił nurt estetyki codzienności. Powstał on w opozycji do klasycznej tematyki estetycznoprawnej, która w uprzywilejowanym miejscu stawiała sztukę oraz jej doświadczenie. Za Yuriko Saito trzeba zwrócić uwagę na to, że sfera doznania estetycznego stanowi o wiele szerszy obszar²⁰, a jej redukcja do sztuki lub jej doświadczenia jest czymś nieuprawnionym²¹. Estetyka naszej codzienności ma więc odrębny charakter od sztuki i powinna skupiać się na zwyczajnym doświadczeniu²². W tym ostatnim zakresie, zaznaczyć trzeba, że istnieją odrębne ujęcia od propozycji Y. Saito. W ich ramach postuluje się poszukiwanie w codzienności doświadczenia niezwykłego, o odręb-

¹⁵ J. Zajadło, *Estetyka...*; J. Zajadło, *Graficzny obraz systemu prawa: prawo, estetyka, estetyka prawa?*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2016, 104; K. Zeidler, *Estetyka prawa*, Gdańsk–Warszawa 2018; K. Zeidler, *Estetyka prawa: ekslibris prawniczy*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2017, 38; K. Zeidler, *Prawo w filmie jako przejaw estetyki prawa i szczególnie przypadek kierunku prawo i literatura*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2021, 26(1); J. Kamień (red.), J. Zeidler (red.), *Aesthetics of Law From Methodology to Manifestations* Springer, Cham 2024.

¹⁶ K. Zeidler, *Estetyka...*, s. 57.

¹⁷ *Ibidem*, s. 40, s. 51.

¹⁸ *Ibidem*, s. 40.

¹⁹ A. Zaorski, *Estetyka jako narzędzie prawne, czyli o oddziaływaniu na adresatów prawa poprzez ostrzeżenie mieszane na wyrobach tytoniowych*, „Krytyka Prawa” 2024, 2.

²⁰ Y. Saito, *Everyday Aesthetics*, Oxford 2013, s. 29.

²¹ *Ibidem*, s. 40–41.

²² Y. Saito, *Aesthetics of the familiar: everyday life and world-making*, Oxford 2019, s. 21.

nym charakterze od zwykłej codzienności²³. Etyka codzienności obejmuje więc zarówno refleksję nad codziennością doznawaną w sposób zwyczajny, jak i niecodziennymi zdarzeniami doświadczanymi poza sztuką. W ujęciu Y. Saito, wartości estetyczne mogą być zarówno pozytywne, jak i negatywne – doświadczenie brzydoty ma taki sam charakter jak doświadczenie piękna²⁴.

Co więcej, wartości estetyczne oraz moralne w kontekście codzienności często pozostają w głębokim połączeniu. Reprezentacją tego faktu w ramach ujęcia Y. Saito jest teoria sądów moralno-estetycznych²⁵, która ma na celu wyjaśnienie „mocy estetyki”²⁶. Sąd moralno-estetyczny ma dotyczyć doświadczenia danego przedmiotu²⁷ oraz jego funkcji²⁸, przypisując mu pewne predykaty moralne w antropomorfizujący sposób²⁹. Dzięki „zamazaniu” różnic między sferami moralnymi i estetycznymi widoczny staje się ich wpływ na siebie – w szczególności w kontekście wpływu estetyki na nasze zachowania, decyzje oraz działania podejmowane przez ludzi³⁰. W kontekście prawnym wykorzystaniem „mocy estetyki” przez ustawodawcę może być wcześniej wskazany przykład ostrzeżeń mieszanych na opakowaniach wyrobów tytoniowych³¹. Szczególnie ważnym dla prowadzonych rozważań przykładem sądów moralno-estetycznych, na który wskazuje sama Y. Saito, jest estetyczny wymiar cnót moralnych³².

Cnoty sędziowskie

Współcześnie można zaobserwować znaczny wzrost zainteresowania etyką cnót, którą często nazywa się „trzecią drogą” względem dominujących nurtów w ramach filozofii praktycznej w postaci deontologii oraz utylitaryzmu³³. Trend ten zauważalny jest również na gruncie filozofii prawa, gdzie wyróżnić można ukonstytuowany nurt jurysprudencki cnót. W jego ramach podejmowane są badania dotyczące

²³ Zob.: T. Leddy, *The extraordinary in the ordinary: the aesthetics of everyday life*, Peterborough-Ontario, 2013; *Idem*, *Defending Everyday Aesthetics and the Concept of 'Pretty'*, „Contemporary Aesthetics” 2012, 10.

²⁴ Y. Saito, *Everyday...*, s. 10.

²⁵ *Ibidem*, s. 205.

²⁶ Y. Saito, *Aesthetics of the familiar: everyday life and world-making*, Oxford 2019, s. 141.

²⁷ Y. Saito, *Everyday...*, s. 208.

²⁸ *Ibidem*, s. 212.

²⁹ *Ibidem*, s. 209.

³⁰ Y. Saito, *Aesthetics...*, s. 141.

³¹ Zob.: A. Zaorski, *Estetyka...*

³² Y. Saito, *Everyday...*, s. 234–238.

³³ Tak też: N. Szutta, *Status współczesnej etyki cnót*, „Diametros” 2004, 1, s. 70; N. Szutta, *Współczesna Etyka Cnót*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2008, s. 7.

m.in.: cnót sędziowskich³⁴, znaczenia wzorców moralnych dla teorii orzekania³⁵ czy eudajmonii jako celu ustawodawstwa³⁶. Ze względu na przedmiot rozważań w niniejszym artykule uwagę należy zwrócić na pierwszy z wymienionych obszarów.

Cnoty moralne w myśli Arystotelesa, który stanowi jedną z głównych inspiracji dla dominującego nurtu w etyce cnót, rozumiane są jako stałe dyspozycje do działania konstytuującego stan ludzkiego rozkwitu, nazywanego również rozumnym szczęściem lub eudajmonią³⁷. Innymi słowy, są to cechy charakteru, warunkujące stałe działanie, które ma wykazywać się doskonałością³⁸. Natasza Szutta podkreśla przy tym, że możliwe jest rozważanie cnót z dwóch perspektyw: behawioralnej, gdzie są one podobne do automatycznych nawyków usprawniających działanie podmiotu oraz kognitywno-afektywnym, łączącym je z przekonaniem i motywacją³⁹. Cnoty moralne, a więc te stanowiące zarazem element stanu eudajmonii, jak i umożliwiające jego osiągnięcie, mają więc mieć charakter holistyczny i nie ograniczają się tylko do pewnych automatyzmów. Argumentacja przemawiająca przeciwko zarzutowi automatyzmu często odwołuje się do edukacji moralnej podmiotów, gdzie podmiot początkowo wyłącznie powtarza działanie uznane za cnotliwe, a dopiero później zyskuje zrozumienie umożliwiające odpowiednie, świadome i racjonalne działanie⁴⁰. Możliwe jest więc promowanie cnót moralnych wśród podmiotów, poprzez zapewnienie im środowiska do ich rozwoju.

W ramach filozofii prawa można spotkać się z kategorią cnót sędziowskich. W tym zakresie Lawrence Solum, jeden z pierwszych autorów wykorzystujących etykę cnót w kontekście prawnym, początkowo ograniczał się do wskazania, że są to cnoty moralne, które są ujęte w specjalnym kontekście roli sędziego, dodaje przy

³⁴ L.B. Solum, *Virtue Jurisprudence: A Virtue-Centered Theory of Judging*, "Metaphilosophy" 2003, 34(1/2); T. Widlak, *Judges' Virtues and Vices: Outline of a Research Agenda for Legal Theory*, "Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej" 2019, 20(2).

³⁵ A. Amaya, *Exemplarism and Judicial Virtue*, "Law & Literature" 2013, 25(3); T. Widlak, *Egzemplaryzm sędziowski w literaturze prawniczej na przykładzie „sprawy grotolazów” Lona L. Fullera [w:] Prawo i literatura. Parerga*, red. J. Kamień, J. Zajadło, K. Zeidler, Gdańsk 2019; T. Widlak, *Prawnicze wzorce osobowe na kanwie „małpiego procesu” w filmie Inherit the Wind Stanleya Kramera*, "Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej" 2021, 26(1).

³⁶ Np.: S.J. Clark, *Neoclassical Public Virtues: Towards an Aretaic Theory of Law-Making (and Law Teaching) [w:] Law, Virtue And Justice*, red. A. Amaya, H.H. Lai, Oxford 2012; L.B. Solum, *Virtue as the end of law: an aretaic theory of legislation*, "Jurisprudence" 2018, 9(1).

³⁷ Arystoteles, *Etyka Nikomachejska*, tłum. D. Gromska, Warszawa 2007, s. 110–111.

³⁸ R. Hursthouse, G. Pettigrove, *Virtue Ethics [w:] The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, red. E. N. Zalta, U. Nodelman, Metaphysics Research Lab, Stanford 2022. Pozyskano z: <https://plato.stanford.edu/archives/win2022/entries/ethics-virtue>.

³⁹ N. Szutta, *Czy istnieje coś co zwiemy moralnym charakterem i cnotą?*, Lublin 2017, s. 113.

⁴⁰ Tak też: N. Szutta, *Czy istnieje...*; J. Annas, *Being Virtuous and Doing the Right Thing*, "Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association" 2004, 78(2), s. 61–75.

tym wymijający przypis o niezajmowaniu stanowiska w przedmiocie odróżnienia ich od cnót moralnych⁴¹. W późniejszych publikacjach zostały one przez niego zdefiniowane jako „naturalnie możliwe dyspozycje umysłu lub woli, które, kiedy są obecne z innymi cnotami, niezawodnie umożliwiają ich posiadaczowi wydawać sprawiedliwe wyroki”⁴². Relacja pomiędzy cnotami sędziowskimi a cnotami moralnymi pozostaje wciąż przedmiotem debaty, w dużym stopniu analogicznej do pytania o relację cnót obywatelskich i moralnych. Na potrzeby niniejszej pracy wystarczy ograniczyć się do stwierdzenia, że cnoty sędziowskie muszą być ujawnione w specyficznym kontekście roli społecznej, jaką odgrywają sędziowie. W tym kontekście można posłużyć się metaforą użytą przez Arystotelesa, gdzie społeczeństwo stanowi statek, a poszczególne podmioty – marynarzy na różnych stanowiskach⁴³. Każde stanowisko, w tym „stanowisko sędziego” wymaga różnego poziomu tych samych umiejętności. Innymi słowy, tym, co wyróżnia cnoty sędziowskie, rozumiane zarówno jako odrębny rodzaj cnót, jak i moralne cnoty sędziego, jest specyficzny kontekst wyznaczający określoną funkcję w społeczeństwie.

Cnoty a estetyka

Relacja pomiędzy cnotami moralnymi a estetyką jest przedmiotem debaty, której nie sposób w odpowiedni sposób streścić na łamach niniejszej pracy⁴⁴. W związku z tym, ze względu na przedmiot niniejszego artykułu ograniczyć się należy do jedynie kilku uwag wyjaśniających charakter tej relacji. Punktem wyjścia dla dalszych rozważań jest założenie, że cnoty moralne wymagają pewnych umiejętności estetycznych do poprawnej manifestacji w działaniu osoby cnotliwej⁴⁵. W świetle wcześniejszych uwag sfera estetyczna nie będzie jednak ograniczać się do „pięknego” czy „artystycznego” zachowania, lecz będzie obejmować również mniej oczywiste wartości w sferze estetycznej.

⁴¹ L.B. Solum, *Virtue Jurisprudence...*, s. 189.

⁴² Ang. “A judicial virtue is a naturally possible disposition of mind or will that when present with the other judicial virtues reliably disposes its possessor to make just decisions.” L.B. Solum, *Natural Justice: an aretaic account of the Virtue of Lawfulness* [w:] *Virtue Jurisprudence*, red. C. Farrelly, L.B. Solum, Houndmills, Basingstoke, Hampshire 2008, s. 180.

⁴³ Arystoteles, *Polityka*, tłum. L. Piotrowicz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012, s. 80.

⁴⁴ Zob. m.in.: A. Hills, XI. *Moral and Aesthetic Virtue*, “Proceedings of the Aristotelian Society” 2018, 118(3); S. Irvin, *Aesthetics as a Guide to Ethics* [w:] R. Stecker, T. Gracyk (red.), *Aesthetics Today: A Reader*, Lanham 2010; M. Eaton, *Integrating the Aesthetic and the Moral*, “Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition” 1992, 67(3); P. Guyer, *Moral Anthropology in Kant’s Aesthetics and Ethics: A Reply to Ameriks and Sherman*, “Philosophy and Phenomenological Research” 1995, 55(2).

⁴⁵ Y. Saito, *Aesthetics of Care: Practice in everyday life*, Bloomsbury Academic, London 2022, s. 18–19.

Yuriko Saito, budując swoją koncepcję relacji między moralnością i estetyką, formułuje ostatecznie swoje stanowisko w oparciu o propozycję etyki troski⁴⁶. Warto zaznaczyć, że etyka troski często jest kategoryzowana jako podtyp etyki cnót, gdzie troska jest naczelną cnotą⁴⁷. Cnoty, w szczególności te interpersonalne, wymagają uwzględnienia aspektu estetycznego naszego życia. Przykładem sytuacji estetycznej, gdzie w grę wchodzi mniej związane ze sztuką wartości estetyczne, w tym te negatywne, może być rozmowa⁴⁸. Analizując estetykę rozmowy, Kalle Puolakka wskazuje, że czasami możemy odczuwać ją jako redundantną – posługuje się przy tym przykładem sceny z serialu telewizyjnego⁴⁹. Sposób, w jaki z jednej strony odbieramy daną rozmowę, a z drugiej, w jaki sami jesteśmy jej twórcą, w dużej mierze opiera się na estetyce. Możemy odpowiadać na zadawane pytania lekceważąco, co ostatecznie nadaje konwersacji znudzony ton lub z zaangażowaniem, co z kolei kreuje żywą i wymianę zdań. Nie jesteśmy w stanie dać pola do ekspresji cnoty uważności względem innych⁵⁰, nie zwracając uwagi na to, czy wypowiedziane przez nas słowa brzmią urzędniczo, biurokratycznie czy lekceważąco. Innymi słowy, osoba posiadająca cnotę uważności nie będzie prowadzić rozmowy w sposób znudzony wypowiedziami drugiego interlokutora. Liczy się więc nie tylko to, jakie działania podejmujemy, ale również to, w jaki sposób je wykonujemy, w celu bycia cnotliwym. W ten sposób sfera estetyki staje się elementem celu, który posiadanie cnót danego rodzaju, w szczególności w kontekście interpersonalnym, ma nam umożliwić.

Estetyczny strój cnotliwego sędziego

Na podstawie powyższego tła teoretycznego możliwe jest sformułowanie odpowiedzi na pytanie o cel wprowadzenia i utrzymania stroju urzędowego sędziów. Wcześniej wspomniany J. Frank mówił w tym kontekście o pewnej nieracjonalnej atmosferze powstającej na sali rozpraw. Podkreślić należy, że w świetle założeń

⁴⁶ *Ibidem*, s. 14–15.

⁴⁷ M. Sander-Staudt, *Care Ethics* [w:] M.R. Spicher (red.), *Internet Encyclopedia of Philosophy*. Pozyskano z: <https://iep.utm.edu/care-ethics/> (dostęp: 1.07.2024).

⁴⁸ Zob. m.in.: L.A. Baxter, D. H. DeGooyer, *Perceived aesthetic characteristics of interpersonal conversations*, "Southern Communication Journal" 2001, 67(1), s. 1–18; K. Puolakka, *The Aesthetics of Conversations: Dewey and Davidson*, "Contemporary Aesthetics" 2017, 15; D. Eicher-Catt, *The Aesthetics of Communication: Poetic Iconicity, the Voice of Enunciation, and the Art of Conversation*, "Language and Semiotic Studies" 2021, 7(3), s. 161–190.

⁴⁹ K. Puolakka, *The Aesthetics...*

⁵⁰ Na wagę uważności jako cnoty zwraca między innymi uwagę: S. Steyl, *The Virtue of Care*, „Hypatia” 2019, 19(3).

estetyki codzienności owa niecodzienna aura ma charakter *par excellence* estetyczny, stanowiąc pomieszanie wzniosłości, parasakralności oraz powagi. Zapytać można, dlaczego ma ona kluczowy charakter dla odpowiedzi na pytanie o współczesną adekwatność regulacji dotyczącej stroju urzędowego sędziego, w przeciwieństwie do wspomnianych wcześniej kwestii symboliki czy utrwalonej tradycji. Wydaje się, że symbolika i tradycja, a w konsekwencji zarzuty dotyczące anachronizmu jako nadmiernego odwołania do tej drugiej, stanowią wyłącznie elementy estetyczne, a nie cel lub funkcje ich wykorzystania. Analogicznie, można wskazać, że trudno jest argumentować o bezsensowności praktyki malowania obrazów z uwagi na fakt, że nie podoba nam się symbolika sakralna lub wybrana tradycja malarska. W związku z tym odpowiedź na cel przyjęcia urzędowego stroju sędziego powinna również stanowić kontrargument przeciwko zarzutowi Franka o negatywnym wpływie estetycznego wymiaru urzędu sędziego zarówno na samych sędziów, jak i podsądnych.

W pierwszym miejscu należy ponownie podkreślić dwutorowy charakter tego typu regulacji. Z jednej strony ma ona mieć wpływ na samych sędziów, z drugiej zaś na podsądnych. Efekt ten powinien być różny, ze względu na oczywistą różnicę w roli. Skupiając się na kwestii wpływu stroju urzędowego na sędziów, należy wskazać na potrzebę promowania cnót sędziowskich jako ostatecznie zapewniających słusne i dobre działanie ludzi działających w tych organach. Wymóg korzystania z niecodziennego stroju ma podkreślić różnicę, jaka wynika ze specyficznego kontekstu ich działania – sytuacja, w jakiej znajdują się sędziowie nie jest bowiem zwyczajnym kontekstem działania podmiotów moralnych. Bez względu na stanowisko w przedmiocie relacji między cnotami moralnymi *per se*, a cnotami sędziowskimi różnią się one co do kontekstu, w którym są one wyrażane. Urzędowy strój stanowi podkreślenie tej różnicy. Co więcej, odwołując się do wcześniejszych uwag w przedmiocie estetyki codzienności, można podkreślić wagę estetycznego aspektu wyrażania cnót. Dotyczy to również cnót sędziowskich. Sędzia, podejmując słusne działanie, powinien również brać ten fakt pod uwagę, np. poprzez odnoszenie się do stron z szacunkiem, ale i z powagą wynikającą z zajmowanej pozycji oraz uwagą wyrażającą zainteresowanie przedmiotem postępowania. Strój urzędowy stanowi w tym przypadku podkreślenie wyższego niż codzienne wymagania co do zachowania sędziego, wynikającego z godności jego urzędu. Stanowić ma więc przypomnienie i zwrócenie uwagi na wagę aspektu estetycznego w ramach tej praktyki społecznej. Reasumując dotychczasowe uwagi co do celu wprowadzenia stroju urzędowego dla sędziów, można wskazać, że ma to być wyraz unikalnego kontekstu, jakim jest spełniana przez sędziego funkcja społeczna, formy promowania w jego ramach cnót, a także zwracania uwagi na estetyczny aspekt cnót.

W zakresie wpływu stroju urzędowego sędziego na samych sędziów należy odnieść się jeszcze do pojęcia godności urzędu. Zagadnienie to łączy się z odpowiedzialnością dyscyplinarną sędziów oraz zasadami etyki zawodowej i w związku z tym stanowi przedmiot odrębnej i rozbudowanej debaty. Ze względu na cel niniejszego opracowania należy ograniczyć się do stwierdzenia, że uchybienie godności urzędu stanowi delikt dyscyplinarny zgodnie z art. 107 § 1 pkt 5 PUSP. Orzecznictwo sądów dyscyplinarnych wskazuje, że jest to „zachowanie przynoszące ujmę stanowisku sędziego, randze tego urzędu, funkcji pełnionej w społeczeństwie, a w ostatecznym rozrachunku – powadze państwa, w imieniu którego sędzia występuje i które reprezentuje”, które „wiąże się z wzorcem postępowania sędziego, wynikającym z przepisów prawa, norm etyki zawodowej i innych norm moralnych, spisanych i niespisanych w zbiorze etyki zawodowej sędziów”⁵¹. Urzędowy strój sędziowski stanowi w związku z tym formę podkreślenia godności zawodu sędziego, zwracając uwagę na jego unikatowy charakter.

Przechodząc do drugiego obszaru wpływu estetyki stroju sędziego, w postaci efektu, jaki ma mieć on na podsądnych, tradycyjnie najczęściej wskazuje się na promowanie bezstronnego wizerunku sędziów. Strój urzędowy ma informować podsądnych o tym, że każdy sędzia pełni taką samą funkcję, a sprawiedliwość przez nich wymierzana zawsze jest taka sama. Stanowisko to wydaje się pokłosiem oświeceniowego myślenia krytykowanego na gruncie jurysprudencji cnót, w ramach którego uznaje się, że najlepszy sędzia to sędzia niewidzialny⁵². Pogląd ten w stosunku do stroju sędziego wydaje się opierać na głębszym założeniu, które zostało już wcześniej wskazane – kontekst roli społecznej sędziego jest unikatowy. Niecodziennosc anachronicznego ubioru sędziego stanowi podkreślenie tego faktu również wobec podsądnych. Ceremonia postępowania sądowego nie stanowi dla nich codzienności, co znajduje wyraz w niej samej. Niecodzienna estetyka ubioru sędziego służy więc jako narzędzie prawne. Wobec podsądnych podkreśla on godność ich urzędu, która stanowi wyraz ich funkcji społecznej. Dodatkowo buduje do ich codziennego życia pewien dystans, podkreślając unikatowość roli sędziego i sprawowanej przez niego sprawiedliwości. Kontekst pracy sędziego, wraz z jego cnotami lub wadami, zakłada nierówną relację względem podsądnych. Dana osoba, zakładając na siebie strój urzędowy sędziego, przyjmuje rolę funkcjonariusza publicznego, za którym stoi powaga instytucji sądu, a wyjątkowość tego kontekstu powinna zostać również rozpoznana przez innych uczestników postępowania.

Podkreślić należy, że wszystkie uwagi co do estetyczno-moralnego charakteru stroju urzędowego sędziego opierają się na idealizującym założeniu o cnotliwości

⁵¹ Wyrok SN z 20.06.2016 r., SNO 24/16, LEX nr 2072195.

⁵² A. Amaya, *Exemplarism...*, s. 428.

sędziów. Strój urzędowy zamiast godności urzędu może stanowić w przypadkach sędziów o głębokich wadach moralnych przykład negatywnego wpływu. U takich sędziów strój, poprzez swoją wyjątkowość i zwiążanie z pełnioną funkcją, może wzmacniać megalomanię, a w stosunku do podsądnych budować atmosferę niedostępności. Wizerunek orła wraz z łańcuchem może stanowić przedmiot do „rzucania w pełnomocników profesjonalnych”⁵³. Fakt ten podkreśla tylko wagę cnót sędziowskich dla prawidłowego funkcjonowania sądownictwa. Jak wskazują zwolennicy estetyki codzienności, posiadanie cnót wiąże się z troską również o estetyczny aspekt naszej egzystencji. Nie inaczej jest w przypadku cnót sędziów, co jest podkreślane przez ich urzędowy strój. Jego zastosowanie promuje wśród sędziów rozpoznanie tego aspektu, wraz z samymi cnotami ujawniającymi się w szczególnym kontekście, który powinien zostać przez nich rozpoznany.

Wnioski

Niniejsza praca miała na celu zarysowanie alternatywnej odpowiedzi na pytanie o potrzebę stroju urzędowego sędziego. W perspektywie etyki i jurysprudencji cnót oraz estetyki codzienności wskazano, że wynika ona z wyjątkowego kontekstu roli społecznej sędziego, która ma znaczenie nie tylko dla adresatów prawa, ale również podsądnych. Toga sędziowska jest więc elementem promowania wśród sędziów cnót sędziowskich. W tym świetle pokazano, że badany obszar stanowi przejaw czwartego ujęcia problematyki estetyki prawa w postaci estetyki prawa jako narzędzia do osiągania celów prawnych.

Przyjęta perspektywa filozoficznoprawna nie pozwala jednak na udzielenie odpowiedzi o rzeczywisty wpływ stroju urzędowego sędziego na adresatów w postaci zarówno sędziów, jak i uczestników postępowania. Postulować należy dalsze badania, w tym o charakterze empirycznym i w szczególności skupione na polskim systemie prawnym. Kursorycznie, możliwe jest wskazanie na amerykańskie badania, które pokazującą pozytywny efekt oceny zachowania sędziów korzystających ze stosowanego tam stroju urzędowego, jako możliwą poszlakę i inspirację dla dalszych badań⁵⁴. Adekwatna odpowiedź na pytanie, czy sędziowie powinni być zobligowani do noszenia stroju urzędowego, wraz z wyważeniem racji za oraz przeciw jego przyjęciu, wymaga badań o charakterze empirycznym. Niniejszy artykuł pokazuje jednak, że możliwe jest podanie teoretycznego uzasadnienia dla

⁵³ Wyrok SN z 20.06.2016 r., SNO 24/16, LEX nr 2072195.

⁵⁴ O. Chase, *Judging Judges: The Effect of Courtroom Ceremony on Participant Evaluation of Process Fairness-Related Factors*, „Yale Journal of Law and the Humanities” 2012, 24(1), s. 225.

wprowadzenia stroju urzędowego sędziego, które nie odwołuje się do znaczenia symboliki lub tradycji. W szczególności wskazuje na zasadność pytania, na które należy odpowiedzieć celem wydania takiego osądu, w postaci po pierwsze, określenia wpływu korzystania ze stroju urzędowego sędziego na samych sędziów i promowania wśród nich cnót oraz po drugie, wpływu na innych uczestników postępowania oraz zrozumienia przez nich kontekstu postępowania sądowego. Co więcej, podkreślić należy, że poprzez powiązanie z przedstawionym zagadnieniem obszaru jurysprudencji cnót możliwe staje się skorzystanie w przyszłości z narzędzi empirycznych wykorzystywanych na gruncie etyki cnót. W tym zakresie można wskazać m.in. na bogaty dorobek Jubilee Center, w której pracach tworzone są narzędzia pozwalające na empiryczne zbadanie „cnotliwości” konkretnego podmiotu, w tym również w perspektywie konkretnego zawodu⁵⁵. Przedstawiona w ramach niniejszej pracy możliwość włączenia perspektywy aretycznej poprzez wskazanie wpływu estetyki na cnotliwość sędziów tworzy podwaliny pod dalsze badania, mające na celu udzielenie empirycznie adekwatnej odpowiedzi.

Bibliografia

- Amaya A., *Exemplarism and Judicial Virtue*, "Law & Literature" 2013, 25(3). doi: 10.1525/lal.2013.25.3.428
- Annas J., *Being Virtuous and Doing the Right Thing*, "Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association", 2004, 78(2). doi: 10.2307/3219725.
- Arthur J., Earl S., *Character In The Professions: How Virtue Informs Practice*, Birmingham 2020.
- Arthur J., Kristjánsson K., Thomas H. Holdsworth M., Confalonieri L. B., Qiu T., *Virtuous Character For The Practice Of Law*, Birmingham 2014.
- Artur J., Kristjánsson K., Thompson A., Fazel A., *The Jubilee Centre Framework For Virtue-Based Professional Ethics*, Birmingham 2023.
- Arystoteles, *Etyka Nikomachejska*, tłum. D. Gromska, Warszawa 2007.
- Arystoteles, *Polityka*, tłum. L. Piotrowicz, Warszawa 2012.
- Baxter L. A., DeGooyer D. H., *Perceived aesthetic characteristics of interpersonal conversations*, "Southern Communication Journal" 2001, 67(1). doi: 10.1080/10417940109373215.

⁵⁵ M.in.: J. Arthur, K. Kristjánsson, A. Thompson, A. Fazel, *The Jubilee Centre Framework For Virtue-Based Professional Ethics*, Birmingham 2023; K. Kristjánsson, S. McLoughlin, S. Toma, *Phronesis: Developing And Validating A Short Measure Of Practical Wisdom*, Birmingham 2023; K. Kristjánsson, D. Pollard, C. Darnell, S. Thoma, *Phronesis: Using An Aristotelian Model As A Research Tool*, Birmingham 2021; K. Kristjánsson, C. Darnell, B. Fowers, F. Moller, D. Pollard, S. Thoma, *Phronesis: Developing A Conceptualisation And An Instrument*, Birmingham 2020; J. Arthur, S. Earl, *Character In The Professions: How Virtue Informs Practice*, Birmingham 2020; J. Arthur, K. Kristjánsson, H. Thomas M. Holdsworth, L.B. Confalonieri, T. Qiu, *Virtuous Character For The Practice Of Law*, Birmingham 2014.

- Chase O., *Judging Judges: The Effect of Courtroom Ceremony on Participant Evaluation of Process Fairness-Related Factors*, "Yale Journal of Law and the Humanities" 2012, 24(1).
- Clark S. J., *Neoclassical Public Virtues: Towards an Aretaic Theory of Law-Making (and Law Teaching)* [w:] *Law, Virtue And Justice*, red. A. Amaya, H.H. Lai, Oxford 2012.
- Dudek M., Stępień M., *Courtroom Power Distance Dynamics*, Cham 2021. doi: 10.1007/978-3-030-66984-3.
- Eaton M., *Integrating the Aesthetic and the Moral*, "Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition" 1992, 67(3). doi: 10.1007/BF00354537.
- Eicher-Catt D., *The Aesthetics of Communication: Poetic Iconicity, the Voice of Enunciation, and the Art of Conversation*, "Language and Semiotic Studies" 2021, 7(3). doi: 10.1515/lass-2021-070308.
- Frank J., *Cult of the Robe* [w:] *idem, Courts on trial; myth and reality in American justice*, Princeton, 1979.
- Guyer P., *Moral Anthropology in Kant's Aesthetics and Ethics: A Reply to Ameriks and Sherman*, "Philosophy and Phenomenological Research" 1995, 55(2). doi: 10.2307/2108555.
- Hills A., *XI. Moral and Aesthetic Virtue*, "Proceedings of the Aristotelian Society" 2018, 118(3). doi: 10.1093/arisoc/aoy015.
- Hursthouse R., Pettigrove G., *Virtue Ethics* [w:] *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, red. E. N. Zalta, U. Nodelman, Metaphysics Research Lab, Stanford 2022. Pozyskano z: <https://plato.stanford.edu/archives/win2022/entries/ethics-virtue>.
- Irvin S., *Aesthetics as a Guide to Ethics* [w:] R. Stecker, T. Gracyk (red.), *Aesthetics Today: A Reader*, Lanham 2010.
- Jabłońska-Bonca J., *Wejście do sali rozpraw. Analiza porównawcza norm zachowania uczestników rozprawy zdalnej i tradycyjne*, "Prawo i Wieź" 2023, 45(2).
- Kamień J. (red.), Zeidler J. (red.), *Aesthetics of Law From Methodology to Manifestations* Springer, Cham 2024.
- Kessler R.A., *The Psychological Effects of The Judicial Robe*, "American Imago" 1962, 19(1).
- Krawczuk O., Ostaszczuk I., *Toga sędziowska jako element symboliki sądowej*, „Kwartalnik Krajowej Szkoły Sądownictwa i Prokuratury” 2021, 3(43). doi: 10.53024/1.3.43.2021.
- Kristjánsson K., Darnell C., Fowers B., Moller F., Pollard D., Thoma S., *Phronesis: Developing A Conceptualisation And An Instrument*, Birmingham 2020.
- Kristjánsson K., McLoughlin S., Toma S., *Phronesis: Developing And Validating A Short Measure Of Practical Wisdom*, Birmingham 2023.
- Kristjánsson K., Pollard D., Darnell C., Thoma S., *Phronesis: Using An Aristotelian Model As A Research Tool*, Birmingham 2021.
- Laskowski M., *Powaga sądu*, „Themis Polska Nowa” 2013, 5(3). doi: 10.15804/tpn2013.2.04.
- Leddy T., *Defending Everyday Aesthetics and the Concept of 'Pretty'*, "Contemporary Aesthetics" 2012, 10.
- Leddy T., *The extraordinary in the ordinary: the aesthetics of everyday life*, Peterborough-Ontario 2013. doi: 10.5040/9781350928527.
- Puolakka K., *The Aesthetics of Conversations: Dewey and Davidson*, "Contemporary Aesthetics" 2017, 15.

- Saito Y., *Aesthetics of Care: Practice in everyday life*, London 2022. doi: 10.5040/9781350134225.
- Saito Y., *Aesthetics of the familiar: everyday life and world-making*, Oxford, 2019.
- Saito Y., *Everyday Aesthetics*, Oxford University Press, Oxford, 2013.
- Sander-Staudt M., *Care Ethics* [w:] M.R. Spicher (red.), *Internet Encyclopedia of Philosophy*.
Pozyskano z: <https://iep.utm.edu/care-ethics/> (dostęp: 1.07.2024).
- Solum L.B., *Natural Justice: an aretaic account of the Virtue of Lawfulness*, [w:] *Virtue Jurisprudence*, red. C. Farrelly, L.B. Solum, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, 2008. doi: 10.1007/978-1-349-60073-1_7.
- Solum L. B., *Virtue as the end of law: an aretaic theory of legislation*, "Jurisprudence" 2018, 9(1). doi: 10.1080/20403313.2017.1369725.
- Solum L.B., *Virtue Jurisprudence: A Virtue-Centered Theory of Judging*, "Metaphilosophy" 2003, 34(1/2). doi: 10.2139/ssrn.369940.
- Stępień M., *Frank*, Sopot 2018.
- Steyl S., *The Virtue of Care*, „Hypatia” 2019, 19(3). doi: 10.1111/hypa.12481.
- Szutta N., *Czy istnieje coś co zwiemy moralnym charakterem i cnotą?*, Lublin 2017. doi: 10.52097/acapress.9788362475605.
- Szutta N., *Status współczesnej etyki cnót*, „Diametros” 2004, 1.
- Szutta N., *Współczesna Etyka Cnót*, Gdańsk 2008.
- Świerczyńska-Głownia W., *Komunikowanie z perspektywy sali sądowej*, Nowy Targ/Kraków 2019.
- Widłak T., *Egzemplaryzm sędziowski w literaturze prawniczej na przykładzie „sprawy grotolazów” Lona L. Fullera*, [w:] *Prawo i literatura. Parerga*, red. J. Kamień, J. Zajadło, K. Zeidler, Gdańsk 2019.
- Widłak T., *Judges' Virtues and Vices: Outline of a Research Agenda for Legal Theory*, "Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej" 2019, 20(2). doi: 10.36280/AFPiFS.2019.2.51.
- Widłak T., *Prawnicze wzorce osobowe na kanwie „małpiego procesu” w filmie Inherit the Wind Stanleya Kramera*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2021, 26(1). doi: 10.36280/AFPiFS.2021.1.33.
- Zajadło J., *Estetyka – zapomniany piąty człon filozofii prawa*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjalny” 2016, 78(4). doi: 10.14746/rpeis.2016.78.4.2.
- Zajadło J., *Graficzny obraz systemu prawa: prawo, estetyka, estetyka prawa?*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2016, 104. doi: 10.19195/0137-1134.104.3.
- Zaorski A., *Estetyka jako narzędzie prawne, czyli o oddziaływaniu na adresatów prawa poprzez ostrzeżenie mieszane na wyrobach tytoniowych*, „Krytyka Prawa” 2024, 2. doi: 10.7206/kp.2080-1084.689.
- Zeidler K., *Estetyka prawa*, Gdańsk–Warszawa 2018.
- Zeidler K., *Estetyka prawa: ekslibris prawniczy*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2017, 38.
- Zeidler K., *Prawo w filmie jako przejaw estetyki prawa i szczególnie przypadek kierunku prawo i literatura*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2021, 26(1). doi: 10.36280/AFPiFS.2021.1.8.
- Żmijewska J.K., *Toga: symbol statusu społeczno-politycznego i religijnego w świecie rzymskim*, Poznań 2010.